

amely itt ömlik házi cirkuszunkban. —

Csók és kard csattog, cseng a fuvola:

Mulass, Ádám, Róma mulat körötted!

A római szín zárószorai után pedig, amikor az őskeresztények távoli éneke fokozatosan átkopírozódik a VII. színt bevezető „bevonulási induló”-ba, Szabó Lőrinc így készítette elő a rádió hallgatóit a következő csalódásra:

A lovagvilág... most még lelkesít...

Szédülj hát a csalódás undorától

új álom új csaló ígézetébe!

Álmodj, ember: lásd az új ezerévet,

a kort, melyben az Ige testet ölt.

Mit Tankréd lovag, a Szentföldre indulsz

a hitért és a női ideálért,

s látni fogod a rablást, bujaságot,

a hitvitákat, egy betű miatt,

a máglyát és a vérengző keresztet, —

álmod asszonyát zárdába falazzák

és körötted a sötétség huhog.

Én kísérlek, mint fegyverhordozód:

álmodj, Tankréd, vár az „eszmék” világa

s a szép Izóra, — előtted Bizánc

és most vonulsz be szent kapuin át!

Lucifer tehát nem „rendezte” a kiábrándító jeleneteket, hanem csak kiválasztotta az emberiség sorsának „fejlődéséből” azokat a klimaxokat, amelyek éppen

KÉT EMBER TRAGÉDIÁJA

Egyik legnépszerűbb irodalomtörténeti kézikönyvünk, az 1961-ben megjelent Kis Magyar Irodalomtörténet nem megy bele Madách Imreálásának részletes elemzésébe, de a Tragédia születésével s frójával kapcsolatban határozottan állítja: „...magatartása miatt meghurcolták és ez, valamint családi életének összeomlása és világnézeti válsága együttesen indította őt nagy művének megírására.”

Mindig is köztudott volt, — maga Fráter Erzsí is tudta és hangoztatta, — hogy családi drámájuk nélkül aligha született volna meg Madách Imre nagy tragédiája. Eppen ezért a családi dráma s benne az asszony: Fráter Erzsí mint a nagy mű „örök műzsája” kezdettől fogva az irodalomtörténeti érdeklődés előterében állott. Meg kell ismerni a műszaszetét, hogy még világosabban lássuk a művet. De Fráter Erzsí megítélése, a házasság felbomlásának értelmezése éppen nem mondható egyértelműnek. A mendemondák és előítéletek, a hiedelmek a nagy alkotók szeplőtlenységéről s az asszonyi gyarlóságról alaposan megnehezítették az igazság megismerését. Ha csak egy kicsit is szénézünk Madáchék házassági drámájának megítélései között, azonnal legalább négyféle álláspontot fedezhetünk fel.

Vannak, akik könyörtelenül vádolnak és ítélik. Kritika nélkül hiszik a mendemondákat, s azzal szolgálják Madách Imre nagyságát, hogy hozzá méltatlannak ítélik a hitvesét. A Pintér-fele irodalomtörténetben ez áll „Neje... vidáman élt, adósságot adósságra halmozott, férjét szemrehányásokkal zaklatta... vádolta anyósát... divatárusi megbízásokat és kifizetetlen számlákat küldött urának. Minden tettéből kiviláglott, hogy csak a

feleletül szolgálhattak Ádám egy-egy éppen aktuális lelkesedésére. Így vált az „álom” a valóságra eszméltetés eszközévé!

A prágai szín előtt a következő luciferi sorok kommentálták a „színváltozást”, amely elsősorban nem is kor- és milieu-váltás, sokkal inkább az ádami célkitűzések „igen”-jére a torz megvalósulás „nem”-jét, Lucifer dialektikájának váltását jelentette eddig is és jelenti most is:

Jöjj hát utánam... Építsük tovább
az álom anyagából a jövőt...
békére vágytál... jó, meg lesz az is...
Álmodj, Ádám! — Prágába viszlek, és
Kepler leszel, csillagász a toronyban!
Ott leszek én is, az erkélyeden
várlak mint hű, segítő munkatársad. —
Új kor, próbáld ki!... Ott lesz Éva is,
Ott lesz Éva, a tudós hitvese!...
Rudolf császár gyönyörű kertjeit
építem távcsöves tornyod köré
s majd eldől, hogy az eretnekek és
boszorkák hűlő máglyája tüzen
jut-e hely a szabad szellemnek is
és hogy, míg urad megaláz, s te, koldus
agyadnak kincseit aprópénzre váltod,
lent, a lampionos park rejtekén
az udvaroncok és a nő körül
nem történik-e egy és más, ami
megundorít e szép, csöndes világtól.

kényelmes elhelyezkedéséért ment férjhez, urát nem szerette, még gyermekel is idegenek voltak lelkének... az asszony könnyelműsége nem ismert határt.”

Vannak, akik nem vádolnak, csak sejtének. Gyanúsítgatásaitak halkabban mondják el; az 1942-ben megjelent Madách Összes művei is: „Amikor Madách fogságba került, feleségének könnyelmű természete szabadabban tört ki, egyre több pletyka jutott el a férjéhez, aki többé nem tért vissza hozzá.”

Az értelmezések harmadik válfajában a házasság felbomlásáért egyaránt felelős Fráter Erzsébet és az anyósa: özv. Madách Imréné. De a főbűnös mégis csak a feleség.” Felesége a fogság ideje alatt könnyelműen élt... érzéseiben elidegenedett tőle, amiben része volt annak is, hogy az ellentét közte és Madách anyja közt egyre inkább fokozódott.” (Magyar Irodalmi Lexikon 1965.)

Végül vannak olyanok — elsősorban Madách Imre és Fráter Erzsébet rokonságából és baráti köréből, — akik a házasság válságába jutásáért elsősorban özv. Madách Imrénét, az anyóst teszik felelőssé. L. Kiss Ibolya könyvében bőven idéz ezekből a véleményekből.

A Fráter Erzsébet mentegetőik közül Ignótus a legszellemesebb. L. Kiss Ibolya nem említi őt, pedig pszichológiai módszere és álláspontja nagyon hasonlít Az asszony tragédiájában kifejtettekhez. A csalást Ignótus is többszörös ténynek veszi, de ahogy azt menteni igyekszik, igen emlékeztet az író női indokolásaira. Szerinte Fráter Erzsébet egy közönséges teremtmény, de a közönségesség önmagában még nem bűn. Nemcsak ő csalta meg az urát, ő is megcsalódott. Az anyósa megvetette, és hagyta vergődni az ura bezárása idején. Asszonyi logikájával az urát gyűlöli meg az anyósa miatt; annál is inkább, mert az csak az eszméinek élt. Nem csoda tehát, ha válságos helyzetében egyre a bosszú fűti. „A dühös, izgatott és beszámíthatatlan asszonyi logika szerint ennek a bosszúnak csak egy módja

Majd, amikor Lucifer elmondta fenti áthidaló monológját, mialatt az eretnekek éneke átkopírozódott az új — prágai — hangképbe: az udvari tánc-, zene, udvaroncok és nők beszéde és kacagása hallatszott rövid ideig, majd, mlután egészen a háttérbe halkult, így folytatódott Szabó Lőrinc szövege:

Mesterem a császárral tárgyal, Újra
megkínozzák boldogtalan agyát
az udvar babonái. Engem is
itt tart: túlsok jóslat kell bizonyára...
Legjobb itt várnom, az emeleti
erkélyen: ide felzsong a zene,
a tánc, a sok léhűtő fecsegése.
Ünnepély a császár kertjeiben!...
S ünnep amott is, messze, szép piros,
tüzes ünnepély, épp nekemvaló...

Es megszólalt az I. udvaronc:

Ki az megint, aki ott ég a máglyán,
eretnek, vagy boszorkány?

II. udvaronc:

Nem tudom,
nincs már divatban, hogy még érdekeljen.

I. udvaronc:

Az én időmben ünnep volt az illyes,
ott volt az udvar, a nemes világ.
Ah, így fajulnak el a jó idők! (a hang távolodóban)

volt, — az, amit... H. F. úr nyugodtan vágott zsebre." „Mert Mahadó istennek tökéletes, de férjnek unalmas.”

Az ellentétes értelmezések között keresi a magáét L. Kiss Ibolya, a csehszlovákiai magyar irodalom egyik legtehetségesebb nőírója. Nem először foglalkoztatja Madách házasságának témája. Már 1942-ben az Erzsi tekintetes asszony c. regényében is felidézi Fráter Erzsi alakját. Regényében és több novellájában új megvilágításba kerülnek a dolgok. Álláspontja a Madách és a Fráter rokonság véleményéhez közelít. A házasság felbomlásában tehát szerinte nem Fráter Erzsi hűtlensége a főok, hanem az anyós, Majthényi Anna magatartása. Új könyvében: Az asszony tragédiájában régi álláspontját igyekszik bizonyítani a tanulmányíró tudományosságával, adatközlő alaposágával és az orvosi pszichológiai felkészültségével. Gondolatmenetét a következőkben foglalhatnánk össze:

Semmi bizonyíték sincs Fráter Erzsi hűtlenségére.

Sorsát a losonci bál, az úri társaságból való kivetés pecsételte meg. Az utóbbit nem tudta megbocsátani neki az előkelő nagyasszony, az anyósa.

A losonci bál s a korábbi csesztvei kiruccanás egy aratóbálba idegállapotával magyarázhatók.

Fráter Erzsi „labilis idegállapotának” és anyósa gögójének áldozata. (S végső fokon maga Madách Imre is.)

Érdekes, gondolkodásra készítő könyv L. Kiss Ibolya tanulmánya. Végig sőt tovább gondoltatja a dolgokat. Az olvasás során tagadhatatlanul az újszerű érvelés hatása alá kerülünk, a közölt adatok viszont önálló gondolkodásra kényszerítenek. A szerző kezünkbe adja az érverés megcáfolásának lehetőségeit. Újszerű értelmezésről van szó, pedig csak a tények beszélnek. Nem csoda hát, hogy végül is meggyőzetünk.

Lucifer:

Engem bizony még ma is érdekel
a máglyatűz... És különösen ily
hűvös estén, — mondhatom jól esik!

Bizony, bizony, már jó régen melenget, — stb.

Az első prágai szín ezzel szervesen hozzákötődik a Bizánci képhez.

A párizsi jelenet „álom az álomban” túl bonyolult lett volna az akusztikus meg-
érzékítés szempontjából, tehát a két kép „átkopírozással” való összekötése is szük-
ségtelenné lett ily módon, viszont ha eddig már öt esetben megjósolta Lucifer Ádám
eszméinek bukását, ezúttal sem lett volna logikus elhagyni.

Lucifer a párizsi szín előtt a következő sorokkal konferálta be Ádám — Kepler
ábrándjának elkövetkezendő megsemmisülését és a színpadon vizuálisan érzékelhető,
de a „láthatatlan színház” előadásában megérzékíthetetlen néma hóhér szerepét a
drámai költeményben:

Ha-ha-ha! — megint új kor kell neked!?

Hát halld meg — ha-ha! — a jövő dalát:

álmodj, bolond, és álmod szörnyű lesz. —

Ahogy te számolnád az éveket: most
ezerhétszázkilencvennégybe viszlek. —

Légy a nagy Danton, Párizs óriása

s két alakban is viszontlátod Évát!

Próbáld kivívni, amit keresel

boldogságodat, az emberiség

boldogulását a forradalom

minden égi s pokoli fegyverével,

A szerző legfőbb célja a hűtlenségi vád elejtése. Ha a tetsorakoztatott tényeket nézzük,
szegénység kell adnunk a rokonságnak és az irónóknak: a hűtlenség nemhogy vádként, de még
csak gyanúként is alig-alig áll meg. Házasságuk első hét esztendejének zavartalanságát,
„a kis házban átélt boldog, csendes életet” nem lehet elperelni tőlük. A hét év alatt
három gyermekük született. A gyors egymásutánban következő terhességek, szülések,
szoptatások nem igen engedhették meg a sokak által felhánydált mulatozásokat s a
könnyelmű udvaroltatást. Terhes volt férje egyéves fogsága alatt is; majd sokáig láz
gyötörte, aztán himlő. Nem valószínű, hogy deformált, beteg testéért látogatták a férfiak;
inkább mert férje barátai voltak.

Egyetlen bizonyítható „bűne” van ebből az időből. Paraszti ruhában megjelent egy
aratóbálon. Túl a szülésen, betegsége, 24 évesen; mikor már tudja, hogy férjét Pestre
hozták, és nemsokára hazajön.

Hogy Fráter Erzsí váratlanul bálba megy, s a paraszttal táncol, valóban meglepő.
De nem érthetetlen. Nehéz hónapokat élt át. Nemcsak a három gyerek gondja, a betegség,
hanem a rászakadt szegénység miatt is. Birtokukat lefoglalták. Az anyós pénzt nem ad,
annál többet székírozza. („nehezen esik kissé adni a Mamának” — írja Károly is a bátyjá-
nak: Imrének.) És most hamarosan vége a megalázottságnak s a nyomorúságnak: hazaen-
gedik a férjét. Nem élék ok ez a vigalomra! Csak talán a forma nem volt szerencsés.

A férjének a fogságba küldött levelekben általában három témáról ír. Először hossza-
san — és valóban szánivalóan — panaszkodik; a levelek második felében váratlanul
„dívatárusi” igényekkel lép elő, végül néhány szóban megemlékezik a gyerekekről. A
panaszok áradatából a körülmények bármiféle mérlegelése nélkül tér át a pénz- és ruha-
követelésekre. Nem tekintve semmire, panaszkodik és követel, s nem tekintve semmire,
megye el az aratóbálra. Pontosan itt mérhető le az idegállapota. A férj elhurcolása s a

és ha néped háborgó tengerében
zátonyra dob a fájó, árva szív;
ismerj rám, aki megmondtam előre,
hogy bukni fogsz, — ismerj rám: ott leszek,
Én Lucifer,
és leszek a bitódnál a bakó!

Danton kivégzését kísérő tömegzaj kulminációs pontjánál iktattam be a Tra-
gédia hangjátékszerű előadásába az egyetlen szünetet.

A szünet után a II. rész elő-zenéje tömeg-morajba olvadt, amely nagyvárosi lar-
mává erősödött, majd visszahalkult és mint állandó tömegzaj kísérte Lucifer beszé-
dét, aki két sor — a színtér megjelölése — után elmondta azt a Madách-írta szöveget
amit a költő képzelt el:

Hát itt vagyunk... A modern kor!... Körötted
London: egy egész világ szíve... Benne
zúg az élet tengerárja, — stb.

Ez a szín igényelte leginkább a hangjátékszerű átdolgozást, a sorok közti tartal-
mak pregnánsabb kifejtését, ami csak hallva az eredeti szöveget, könnyen mehetett
volna veszendőbe. Például Ádámnak arra a kérdésére, hogy „hát nem szebb világ
ez, mint mindaz, amin eddig átgötörtél?” — így válaszolt madáchi-szabó lőrinci
képpel Lucifer:

Az elv szép és nagy, amit (ti. ez a kor) képvisel,
ő maga rút s kicsi. — A ma világa
már nem a tenger küzdő, fényes árja, —
síma mocsár csak, békával tele. —

vászakadt kiszolgáltatottság következtében labilissá vált idegzet a végletekben jár. Minden
levelében szélsőségek csapnak össze. A keserűség és az élnivágyás végső határain járó
idegek éppen a megtámadottságuk miatt képtelenek felmérni a fogságban lévő férj hely-
zetét, képtelen a mértéket és a formát megtalálni.

Ha pedig Fráter Erzsinek időnként sikerül a józan mérték szerint élni, akkor elküldi
az összespórolt tejpénzt a férjének, akkor harisnyát és tiszta fehérneműt pakol a férjének,
és gazdálkodik. Ezekre a momentumokra azonban nem szoktak figyelni az ítélkezők.
Fráter Erzsi viselkedésében tehát a kritikus idő alatt nem a hűtlenséget és a szeretetlen-
séget kell látnunk, hanem egy megtámadott idegzet szélsőségeit.

De — eltekintve idegállapotától — Fráter Erzsi nem a hős asszonyok fajtájából való
volt. Egyébként sem tudhatott némán tűrni, együtt szenvedni. Bizonyára csalódott is a
férjében, aki szerinte egy idegenért kockára tette, és nehéz helyzetbe hozta a családját.
De az asszonyok jó része nem így gondalkodott volna? Azok, akiknek a család mégis
csak többet jelent, mint a férfi világrengető nagy eszméi.

Hogy az elhidegülés miért történt, ma már nehéz lenne kinyomozni. A mendemondák
érték-e el Madách füléhez, a panaszok idegenítették-e el, Fráter Erzsi látogatásakor sza-
kad-t-e meg valami? — nem lehet tudni. Elképzelhető azonban, hogy a meghurcoltatás, a
nagyobb ügyért vállalt szenvedés úgy megkeményítette Madách jellemét, hogy többé nem
lehetett eszménye a befelé forduló csesztvei idill.

... E kedves dalt durván összetépni
Küldte a sors a válási kint.
Hogy kötöm meg és értem meg ismét
Ezt a már-már elfelejtett zenét?
Szíveink közt annyi idegen kép
Mérges árnyat mindkettőnkre vét. (Fogságomból)

Ádám:

Kárpótól a közjólét érzete.

Csaknem az egész londoni színt közölhetném annak az illusztrálására, hogy milyen interpolációkat tett szükségessé az a rádió-rendezési koncepció, ami a kapitalizmust jellemezni kívánó jelenetet az első világháborút megelőző esztendőök — 1910—12 — tájára tette át. De minthogy ez az átdolgozás megjelent Balogh Pál „Múzsza a hullámhosszon” című úttörő hangjáték-dramaturgiai kötetének szövegpéldájaként, csupán még négy sort idézünk Szabó Lőrinc szövegéből. A koldusok egymással marakodó jelenete után mondta Lucifer:

De azért ne hidd, hogy csak a szegény sír.
Ott az a két úr... Konferenciára
Várják őket a szomszéd irodába...
Két gyáros... jönnek... Hallgasd csak ki őket!

I. Gyáros:

Hiába én már nem bírom a versenyt,
Mindenki folyton olcsóbbat akar.
Arum jóságát kell megvesztegetnem.

De lássuk a londoni színt végét! Lucifer végszavára, hogy:

Markodban volt a hiba, nem a pénzben! —
Ádám fel innen, itt nem jó mulatni!

rendőr-sípjel, kiabálás — „fogják el! fogják el!” — ziháló futás, dobogás, üldözők rohannak, elmaradnak, a városi zaj lehalkult és rövid csend után megszólalt Lucifer:

Na itt most már biztonságban vagyunk,
mögöttünk maradtak üldözőink.

Madách Imre valószínűleg tévedett a felesége megítélésében. Ő mint költő „egy ideált töl a szívéhez” Fráter Erzsi pedig egyszerűen csak asszony volt, ráadásul eléggé labilis idegzetű. Azt hitte, hitvese ugyanolyan hősiezen viseli a megpróbáltatásokat, mint ő maga. De ő költő volt, nemzetben gondolkozott, Fráter Erzsi pedig csupán „gazdasszony”, aki legfeljebb a családig jutott el.

Hitte, hogy felesége előbb-utóbb ugyanolyan nagyszerű asszonynak látja az anyósát, mint ő: a fia. Anyjára és önmagukra gondolva valóban hitte:

Szülőt az agg szülő, mellette meg
A jó fiú mint védő támasz áll;
Amde a szülőnek sugár is kell —
S ezt szerető menyében talál. (Leányálom)

Nem vette elég komolyan felesége és anyja gyűlölködését. Pedig Fráter Erzsi megírta neki még a börtönbe az anyjával kapcsolatban: „övele én soha egy faluba nem fogok lakni, az eltökélt szándékom.” Mégis elvitte lakni Sztregovára.

A végzetes út, amely a Iosonci megyebálra vezetett, valóban nagy meggondolatlanlanság volt. L. Kiss Ibolya Fráter Erzsi fiatalásával, megmutatásra váró új ruhájával, az esztelenül gyűlölt anyós felbosszantásával magyarázza ezt a szerencsétlen lépést. A költő nem akarta elvinni feleségét a bálba. Tele volt még fájdalommal — a haza miatt, Kossuth és a hontalanok miatt. Természetes, hogy nem volt kedve táncolni. Fráter Erzsi azonban nem értette meg. Ő mulatni akart a nélkülözés és a krajcártalanság után, fel akarta szentelni az új ruháját a lerongyolódás után. Méltányolható az óhaja? Azt hiszem, igen. Bár korántsem vall olyan emelkedett szellemre, mint a férj magatartása. Annyi azonban bizonyos, hogy a közelmúlt megpróbáltatásai mindkettőjükben más reakciósort indítottak el. A költő emelkedett szelleme még inkább a hazára fonódott; felesége megviselt idegzete pedig a felejtető vigalmat szomjazta — s megint mérlegelés nélkül.

Ádám:

Egy egész világ maradt énmögöttem
és szint jó volt, hogy elüldözött,
mert a nő, bárcsak pénzemért ígérte
ártatlansága hazug bájait,
egy percre majdnem feledtette vélem
e tarka kor, a vásári világ
lelketlenségét és zűrzavarát. —

Megint csalódtam. — Azt hittem, elég
ledönteni a múltak rémeit

s szabad versenyt szerezni az erőknek. —
Kilöktem a gépből egy fő csavart, — stb.

A londoni színi reális tényeivel teljes cáfoló feleletet adott Ádám—Danton optimista reménykedéseire, egyrészt a vizualitás hiánya miatt tehát mellőzhetővé vált a képet lezáró félelmetes szimbolikus vízió, a haláltánc. A jelképes londoni „danse macabre” így elmaradván, Ádám tovább vágyódó szavaira a falanszter-kép zenéje felelt és Lucifer—Csortos hangja vitte tovább a hallgatóságot az ádámí álom, a tétován körülírt „szocializmus” torz megvalósulásának falanszteri világába:

Jól van, vezetlek... Eljön az is egyszer,
a megváltó rend... utáld a harcot,
a mindenki harcát mindenki ellen?
Hát lásd meg a „szocializmus” álmát!
Álmodj, ember! Álmod a vég elé visz,
négyezer évvel az emberiség
közös sírja elé... mikor utolsó

Útjaik ekkor kezdenek végzetesen elkanyarodni egymástól. De még a losonci bál után sem reménytelen a helyzet. A józan megfontolás, a kölcsönös engedékenység még rendbe hozhatná a dolgokat. Eljött az ideje ennek is, de a kritikus pillanatban az anyós, özv Madách Imréné veszi át az irányítást, s a megbékélés elmarad.

Nem kétséges, hogy a költő és felesége házasságuk válságba jutása idején és után is szerették egymást. Az egyik oldalon bizonyítják Madách később írt versei s az L. Kiss Ibolya által látott hívó levél: „Gyere vissza, Erzsi... Te csak virág légy nálunk.” A másik oldalon a rokonok visszaemlékezései, Fráter Erzsi diszkrét, szerető tisztelettel írt levelei bizonyítják ugyanezt.

A válási egyezségek aláírása Ecegen pontot tett az egymásba maró, egymással dacoló indulatok végére. A szakadék szélére kerülve egymás kezét keresik. Fráter Erzsi térden állva kéri férje bocsánatát. „Szer-tettel hallgattam mint zokog” — írja hamarosan a költő Bár akarja, mégse nyújtja oda a kezét mindent bánó szeretettjének. Fráter Erzsi az egyezés után azonnal Pestre utazik, hogy megakadályozza a dacból aláírt okirat hitelesítését. Aztán kétségbeesett hangú levelet ír özv. Madách Imréné „anyai lelkének elejébe”. Ebben felidézli férjét a vállás pillanatában: „...ő is fájó szívvel válik meg tőlem, ő sírt meg szeretet volna engedni, de nem tudom mi az mi visza tárgya bocsánatát nem merve ki-mondani.”

Ha engedni akart, miért nem engedett; ha pedig nem engedett, miért akarta visszahívni gyermekeit anyját — levélben s a rokonság szerint személyesen is? A kérdésre csak Madách édesanyjára gondolva adható kielégítő válasz. Az anya az, aki megkeményíti fia szívét. Az ő tekintélyével, szellemével, akaraterejével viaskodik a költő a válás pillanatában. Végül is ő győzött a menyé fölött, de a fia fölött is. A két asszony esztendőökig

évszázadait böjtöli a hűlő
 Földön az élet, és a célszerűség,
 a tudomány egyenruhás fegyelme
 testre-lélekre rázsugorodik. —
 Nézz szét, Ádám! körötted kattog a
 falanszterek szervezett édene,
 roppant csarnokok, élő gépek és
 gépemberek — és lásd, hogy bánik el
 veled s Éváddal az emberközösség!

Az Ūrbe való kirepülést és „utazást” szükségtelen volt a narrátor Lucifernek kommentálnia, mert ott maga a dialógus azonnal megteremti az érzékletes képét: „Örjögő röptünk, mondd, hová vezet?” És az egész szűn minden mondata Madách mondanivalóinak közvetlen kifejezése: filozófiai dialógus, amit csupán néhol festett alá különleges hanghatású „szférák zenéje”, megteremtven Ádám és Lucifer köré a végtelenség világot.

De a végén, a Földre visszavágyó Ádám szavait visszhangzó Lucifer már tovább szötte a szöveget, a következö szűn elökészítéseképpen.

Vissza hát... Vissza!... Viszlek... Visz az álom,
 tovább visz újra — befejezni a
 hiú csatát az örök végzet ellen.
 Álmodj, vén Ádám, úgyis iszonyú lesz
 az ébredés... Bejártad az idő
 sivatagát, s mi neked jutott
 belöle, mindjárt véget ér... Amíg
 űrben szálltál, lepergett a végsö

tartó, egyre elmérgesedöbb harcában — a fiúért illetve a férjért — a losonci eset helyzeti előnyhöz juttatta Majthényi Annát. Amiben fia fogsága után csak reménykedett, amiben Madách Sztregovára költözésekör már majdnem bizonyos volt, azt Fráter Erzi losonci bñlozása véglegesítette. sikerült maga mellé állítania fiát, s megkeményíteni a felesége iránt.

De mi állította a két asszonyt ennyire szembe egymással? Mindenekelőtt az ellentétes természetük. Fráter Erzi dalos, szeszélyes, életvidám teremtés volt. Majthényi Anna pedig aszketikusan szigorú öregasszony. Az egyik dacos s maga útját járó, a másik vasakaratu és előírásos. A feleség kisműveltségű, az anyós pedig nagykultúrájú. Természetük ellentétjeit még csak élezte a vallási és a társadalmi különbség. Fráter Erzi református volt. Majthényi Anna híhű katolikus; az előbbi egy elszegényedett nemesi családból jött, az utóbbi előkelö arisztokrata.

Szerepe lehetett ebben az ellentétben a Majthényiak és a Fráterok politikai nézeteinek is. Erzi nagybátja, Fráter Pál hiába próbál békíteni. Imre elfogadja a békéltetési kísérleteket, de „a büszke anyós kesseleököi Majthényi Anna méltóságos... ezt meg nem engedí” — írja Henriczky Ágoston, a sztregovai lelkész fia. A kesseleököi Majthényiak Nógrád és Hont megyében a reakció képviselői voltak a reformkorban és a szabadságharcban. Majthényi László Windischgraetz főispánja volt Balassagyarmaton. (A két Madách-fiú: Imre és Pál nem volt hajlandó behödolni neki.) A jobbágy felszabadítás után szinte egyetlen földesúr sem pereskedett annyit a volt jobbágyaival, mint éppen Majthényi Anna; s 1850-ben bizonyítványt kér a megyétöl arról, hogy a forradalomban nem vett részt. Fízzel szemben a hajdani alispán, Fráter Pál végig megyei tisztségviselő a forradalom és a szabadságharc alatt, s az önkényuralom ugyanúgy börtönbe veti, mint Madách Imrét. Eddig a kutatás ennek a vonalnak nem tulajdonított különösebb jelentőséget. Pedig, ki

négyezer év: a falanszter tudósa
megmondta, hogy kihűl a nap! — Ki is hűlt:
most gémberedik jégtömbbé a föld
s már csak egy-egy eszkimó törpe teng-leng
álatta süllyedt közös asszonyával
a forró égöv jéghegyei közt...
Jön a vég, Ádám, — láss és iszonyodj!

Ez volt az utolsó interpolált szöveg, amit Szabó Lőrinc írt Az ember tragédiája 1935. december 2-án a Magyar Rádióban tartott hangjátékszerű előadása számára.

Az utolsó sor felidézi előttem e közös munkánk után éppen húsz esztendővel később történt találkozásunk szomorú emlékét.

Szabó Lőrinc akkor esett át egy életveszélyes betegségen. A Császárfürdő egyik szobájában feküdt már jó ideje. 1955 február 16-án, egy szerdai napon jártam a nagybeteg Lőrincnél. A betegség 49. napján már 15 percre szabad volt fogadnia. Suttogva beszélt. Csaknem mindig ő. Fogtuk egymás kezét és úgy tűnt, mintha örült volna egy kissé a veszélyes kalandnak, a visszatérésnek Hádészből. Tele volt életszomjazó remegéssel, tragikus borzangással. „Tegnap — mondta, — hallgattam a rádióan a Tragédiát. A mondatnál: „Mit állsz tátongó mélység lábaimnál» sírva fakadtam.” És akkor is sírva fakadt, amikor ezt nekem mondta.

Két esztendővel később, most éppen tíz esztendeje az ő földi alakját is elnyelte a mindnyájunkat közönyösen váró „tátongó mélység”.

tudja, nem játszott-e bele Fráter Erzsí sorsába Majthényi Anna forradalom elleni gyűlölete s ezen belül a Fráterok iránti ellenszenvé.

Osszefoglalva most már az L. Kiss Ibolya könyve kapcsán támadt gondolatainkat: azokkal szemben, akik minden baj okának a „hűtlen és kicsapongó” Fráter Erzsít tartják, lecsúszhatjuk, hogy a Madách Imre és felesége házassági drámája tulajdonképpen két ember tragédiája. Ez a két ember sokkal jobban különbözött egymástól, semmint hogy megértették volna egymást. Madách bebörtönzése felszínre hozta az egyéniségükben hordott végzetet: az egyik pszichopata lett, a másik a haza és az emberiség elkötelezettje. Allapotukat az anya, ozv. Madách Imréné véglegesítette. Az ő gyűlölete a menyé iránt az ő szeretete a fia iránt tette lehetetlenné, hogy Madách Imre és Fráter Erzsí — túltéve magukat a kölcsönös szerelmeken, tudomásul véve levetkezhetetlen adottságaikat — újra egymásra találjanak.

Fráter Erzsí tehát nem az a hűtlen, kicsapongó, örökké csak pénzre s új ruhára vágyó asszony, akit az irodalomtörténet és az utókor Az ember tragédiájának Borbálája nyomon festett magának. Mivel magyarázhatnánk különben, hogy a házassága előtt szinte nőgyűlölő, a nők ingatagságáról s megbízhatatlanságáról annyira meggyőződött Madách házassága csődje után annyit szépet s nemeset visz bele a Tragédia Eva-alakjaiba. A mi meggyőződésünk az, hogy Fráter Erzsí az „örök múzsa” nemcsak Borbála alakját sugallta a költőnek, hanem például a „Mi vágyad más, ha keblemen pihensz” kérdést feltevő rabzsolgató s a Miltiades „nagy lépésein” kesergő hitves megalkotásába is belejátszott.

* L. Kiss Ibolya: Az asszony tragédiája 1967. Tatrán, Bratislava